

II

**ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ
РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ**

*О.Рибак** (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ХАСИДИЗМУ В УКРАЇНІ

Іудаїзм - одна з найдавніших релігій, що збереглася до наших днів. Це релігія переважно етнічних євреїв - нації, яка із-за багатьох історичних причин була розсіяна по всьому світу і довго не мала постійного місця проживання, своєї держави. За століття свого існування іудаїзм зазнав ряду змін, але головні свої риси - монотеїзм та шанування іудаїстичних релігійних книг (Тори, Талмуду) - не втратив і досі.

Євреї завжди вважали себе освяченим народом Ізраїлю. Вони з нетерпінням чекали того моменту, коли можна буде повернутися на свою землю. А тим часом їм доводилося миритися з політичною залежністю від тих народів, на землях яких вони жили. Для того, щоб витримати всі негаразди, які випали на їхню долю, євреї повинні були жити у відповідності з нормами своєї віри та звичаями, закріпленими у Торі. Ці заповіді свято виконувалися, а тому до XVIII ст. в іудаїзмі майже не існувало сект та течій, які б істотно відрізнялися від ортодоксальної релігії.

Після Французької революції 1789 р. та наполеонівських війн євреї, які жили в Європі, набули права голосу та інші політичні свободи, яких вони досі були позбавлені. Для євреїв ця можливість повноцінно брати участь у політичному житті стала новим етапом у їхній історії. Євреї отримали змогу не відрізнятися від інших, мати ту ж освіту та професії, що й всі. Ці можливості відкрили для них цілі галузі життя, які ще не мали відображення в Торі. В такий спосіб було підняте питання збалансованого співіснування вимог традиції та сучасності, підпорядкування старих єврейських законів новим умовам.

Зміни, які відбувалися у духовному житті євреїв Європи, не могли не торкнутися й українських євреїв. Але в Україні цей процес мав

* Рибак О.А. – методист факультету юдаїки Міжнародного Соломонового університету.

свої особливості. У XVII столітті Україна перебувала під владою Польщі. Євреїв тут було досить багато. Вони займалися переважно торгівлею, лихварством, корчмарством та деякими ремеслами. Польська держава підтримувала їхню діяльність, навіть надавала деякі пільги. Але козацьке повстання 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького та бойові дії, що відбувалися після нього, стали справжньою катастрофою для українських єврейських громад. Багато євреїв було фізично знищено, їхнє майно пограбоване, домівки зруйновані. Всього ж за 10 років військових дій (з 1648 до 1658 рр.) загинуло за різними даними від 100 до 180 тис. євреїв [Грушевський М. Історія України-Руси.- Т. 9, Ч. 2.- К., 1913.- С. 969]. Велика кількість євреїв вимушена була втекти з країни. Ті з них, що залишилися, зазнавали знущань, гоніння, їм було навіть заборонено жити в козацьких містах та селах. Єврейське суспільство все глибше розділялося на два класи: з одного боку, панівна група багатіїв, яким вдалося зберегти свої капітали, і вчені-талмудисти, з іншого - велика маса бідноти, майже жебраків. Ці біди призвели до повної деморалізації духовних сил народу. Знання Талмуду, яке раніше було досить поширене серед євреїв, стало привілеєм кількох обраних. Віруючі благоговіли перед обізнаними талмудистами, але сутність релігійних обрядів та слова священних текстів були їм мало зрозумілі. Молитва, що регулюється безкінечними дріб'язковими вимогами, перетворилася на фактично мертвий обряд. Люди відчували незадоволення релігією, рабинатом, втрачали довіру та повагу до своїх духовних керівників, які все більше відривалися від народу.

Оскільки головною моральною основою тогочасного життя була релігія, то в такій суспільній атмосфері мали виникнути в іудаїзмі якісь нові течії, спрямовані на відродження духовності і нового об'єднання народу навколо своєї віри. Спочатку це були секти сабатіян та франкістів, які базувалися на месіанських постулатах іудаїзму. Але їхні проповіді про відміну багатьох релігійних заповітів і поведінка, що порушувала загальноприйняті моральні норми, призвели до того, що в 1722 та в 1725 рр. з'їзди рабинів ухвалили постанову про оголошення "херему" (прокляття) та відлучення від єврейської громади сабатіянам, а в 1756 р. - франкістам [Дубнов С.М. Краткая история евреев,- Ростов-на-Дону, 1997.- С. 531; Хонигсман Я. С., Найман А.Я. Евреи Украины: краткий очерк истории. - К., 1992.- С. 54].

Сабатіяни та франкісти були радикальним та вельми незначним виявом ідейних пошуків серед польських та українських євреїв. Набагато більшого поширення набула релігійна течія хасидів (благочестивих). Зміни, які хасидизм вніс в життя єврейського народу, стосувалися переважно громадсько-релігійного керівництва та внутрішніх відносин

іудейської спільноти, а не самої віри. Проте нова філософія хасидизму зробила помітний крок у подальшому розвитку іудейської релігії, її пристосуванні до нових умов.

Засновником нової течії в іудаїзмі був Ізраїль Бен Елієзер (1700-1760), більше відомий як Баал Шем Тов (скорочено Бешт) - "володар святого імені Божого". Спочатку він був відомий як кабаліст-цілитель, що виліковував хвороби за допомогою заклинань, амулетів та інших магічних засобів. Бешт був дуже популярним серед малоосвічених людей - сільських торговців, дрібних орендарів, корчмарів та ін. Він сприйняв головні концепції кабали, творчо переробивши їх та зробивши доступними для простих людей. Бешт відійшов від традиційного біблійного розуміння Бога, надавши йому характеру натуралістичного пантеїзму. Бешт вчив, що весь світ створений з Божества і є його відтворенням, бо ж Бог є у всьому і всюди. Він - не тільки творець життя, а й саме життя. Бог наповнює собою всі, навіть незначні предмети, вищі помисли людини, постійно бере участь у всіх людських справах. Мета життя людини - служіння Богу, яке є злиттям з ним, як з джерелом буття. Якщо Бог – це вся природа і весь світ, то служити йому можна також всіма людськими вчинками й самим процесом життя, а не тільки виконанням заповідей. Бешт твердив, що "людина повинна пізнати саму себе як відтворення Божества" [Цит. за: Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники.- М., 1997.- С. 9]. Такі ідеї допомагали пригнобленим євреям відчувати свою близькість до Бога, створювали ілюзію того, що коли Бог перебуває поруч з ними і бачить усі їхні страждання, то він не може не допомогти своїй пастві; треба тільки дочекатися цього. Зливаючись з Богом у завзятій молитві, євреї забували про всі свої життєві негаразди, здобували віру у краще майбутнє.

Бешт вчив, що істинне спасіння - не в талмудичній вченості, а в сердечній прив'язаності до Бога, в простій нерозсудливій вірі й гарячій молитві. Молитва - це найважливіший засіб єднання людини з Божеством. Тому вона, за Бештом, має бути радісною, гарячою, а душа того, хто молиться, повинна неначе відокремитися від своєї тілесної оболонки. Таке розуміння сутності молитви було новим в іудаїзмі. Воно дозволяло віруючим відчувати себе вільніше і природніше під час ритуалу. Євреї знали тепер, що звертатися до Бога можна в набагато простішій формі, не боячись, однак, що Бог не почує молитву.

Хасидська ідеологія наповнила такі загальнолюдські поняття як благочестя, служіння Богу, любов, набожність, милосердя, довіру надзвичайно реальним і соціально вагомим змістом. Місце доктрини зайняла особистість. Бешт запропонував новий ідеал релігійного лідера - цадика, який значно відрізнявся від традиційного ідеалу рабиністичного

іудаїзму - "знавця Тори" - тим, що цадик сам "став Торою," точніше - її живим втіленням. В основі хасидського вчення і культу, подібно до інших містично-авторитарних сект, лежить обожнення цадиків. Цадик – наставник та духовний керівник хасидської громади. Душею своєю він постійно знаходиться на небесах, але спускається вниз з метою спасіння душ людей. Цадик повніше за інших здійснює злиття з Богом і може досягти найвищого духовного рівня - дару пророцтва, а його молитва більше впливає на небесні сфери, ніж молитви простих людей. Своїми заслугами праведник рятує людей, навіть найбільших грішників, якщо в них все ж є "Божа іскра". Пізніше цадики активно сприяли запровадженню у хасидських громадах католицького звичаю спокутування гріхів за допомогою щедрих жертвоприношень.

Послідовниками Бешта були два його видатних учня - рабі Іаков Іосеф Коген з Полонного на Волині та рабі Дов Бер з Межиричу, якого називали "Великим Магідом" (проповідником). Іаков Іосеф був відомим рабином та видатним талмудистом. Його книги поклали початок хасидській літературі, що пізніше складалася з творів видатних цадиків. Дов Бер керував хасидським рухом протягом 12 років (з 1760 до 1772 рр.). Саме він детально розробив теоретичне вчення хасидизму. В основі його системи лежить концепція розсіяних повсюди божественних "іскор". В екстатичній молитві віруючого "іскри" матеріального світу швидко возносяться через численні рівні та ступені, які їм прийшлося б пройти в ході інших форм служіння Богові. Цадик же, дякуючи своєму єднанню з Богом, є посередником між світом і Богом, "каналом", через який випромінюється на Землю Божа Милість. Хасидизм Дов Бера є подальшим розвитком вчення Ізраїля Бешта, але їхні погляди не були ідентичними. Бешт твердив, що служінням Богу є скоріше молитва, ніж вивчення Тори, тому що перша форма цього служіння доступна всім, а друга - небагатьом. Бер же найважливіше значення надає тільки молитві цадика, бо ж любов віруючого до цадика – це спосіб заслужити милість Божу. Таким чином, хасидизм Бешта був демократичним, хасидизм Бера - більш аристократичним.

В кінці XVIII ст. нова течія в іудейській релігії поширювалася з неймовірною швидкістю в Польщі і Литві. На Поділлі та Волині цілі єврейські громади сприймали це вчення. Після смерті Дов Бера Межирицького керівництво рухом перейшло до рук його численних учнів - цадиків. Подільські та Галицькі цадики були не тільки вчителями, а й "чудотворцями". До них віруючі приходили з проханнями про зцілення від хвороб, благословення, передбачення майбутнього.

В Білорусії та Литві вчення хасидизму поширював ще при житті "Великого Магіда" (рабі Дов Бера) рабі Аарон з Карліну, якого прозвали

"Великим". Його вплив був настільки значним, що тоді всіх хасидів називали "карлинцями". Приблизно в той самий час один з найстаріших учнів "Магіда", рабі Менахем-Мендель, заснував центри хасидизму у Вітебську та Мінську. У 1777 р. в результаті переслідувань противників хасидизму в Литві він із численною групою прибічників переселився у Палестину.

Найбільш помітною особою білорусько-литовського хасидизму був Шнеур Залман з Ліозни (Ляди) Могилівської губернії. "Старий ребе" – родоначальник династії хасидських цадиків та равинів Шнеерсонів, що продовжується й сьогодні. В численних проповідях, а також в головному своєму творі – книзі "Лікутей амарим" (або "Таніа") Шнеур Залман доводив, що основою хасидизму повинні стати три категорії етики: "хохма" (мудрість), "біна" (розум) та "дея" (знання), що скорочено позначається словом "Хабад". Таким чином була започаткована система Хабад - нова течія в хасидизмі, яка має значну вагу і в сучасний період. В системі Хабад вчення Бешта набуває більш філософського характеру. В ній заперечується самостійне існування чогось в цьому світі. Весь матеріальний світ існує лише умовно і постійно видозмінюється в безперервному процесі світотворення. Світотворення - акт, що ніколи не закінчується, оскільки ніщо не відокремлене від Бога й після його сотворіння. Велике значення Хабад надає розуму як керівнику чуттєвого в людині. Добрий тільки той піднесений стан, який є результатом вчення, роздумів та споглядання, але не співпадає з тілесним збудженням. Людське життя розглядається як взаємодія двох душ в людині - тваринної (джерела почуттів) та божественної (джерела розуму), які ведуть її в різні сторони. Причому розумна душа перемагає у праведників. Значно більше, ніж інші хасидські системи, Хабад базується на логічних та теоретичних засадах й намагається звести посередництво цадика між Богом і кожним окремим хасидом головним чином до питань духовного життя.

Повною протилежністю Хабаду була система рабі Нахмана з Брацлава, правнука Бешта. Рабі Нахман прославився головним чином своїми короткими оповіданнями та висловлюваннями, що в оригінальній художній символічній формі відображають його містичні ідеї. Брацлавський хасидизм є подальшим розвитком та заглибленням вчення Ізраїля Бешта. Світ - не еманція Божества, а виявлення його. "Подібно тому, як складка у сукні зроблена з самої сукні і в ній залишається, так і світ - із Бога вийшов і в ньому знаходиться" [Гольдштейн Р.Й. Матеріали к истории хасидизма.- Днепропетровск, 1994.- С. 20]. Ніщо не може вважатися абсолютним злом, тому людина завжди в змозі піднятися до Божества, бо ніхто і ніщо не буває абсолютно поганим.

Грішник, що розкався, не повинен бути у скорботі про минуле, бо в його душі пролунав небесний голос. Злиття з Богом - через пізнання людиною самої себе як проявлення Божества, через безперервне служіння йому всіма вчинками й самим життям. На першому плані - не вивчення Закону, а релігійне почуття. Цадик- посередник між Богом і людьми.

Діяльність рабі Нахмана є також продовженням започаткованої ще першими хасидами нової літературної форми - хасидської легенди. Така легенда являє собою коротеньку розповідь, як правило, з життя одного з хасидських цадиків, яка має глибокий філософський сенс та навчає віруючих як треба поводитися у тій чи іншій життєвій ситуації. Висока концентрація народної мудрості, своєрідний гумор, афористичність та максимальне наближення до практичного життя роблять ці легенди цікавими та повчальними не тільки для віруючих, а й для широкого кола читачів.

Швидке розповсюдження хасидизму дуже турбувало рабинів, які ще мали владу серед євреїв. Їх непокоїло те, що хасиди заперечували і дріб'язкову суворість у виконанні обрядів, і аскетизм, і необхідність книжкового знання. Особливо це незадоволення проявилось у Литві та Білорусії. У Вільно та інших містах (у 1771 та 1781 рр.) були оголошені прокляття ("херем") всім хасидам [Дубнов С. М. Краткая история евреев.- Ростов-на-Дону, 1997.- С. 551]. Хасидські синагоги зачинялися, хасидські книги спалювалися. Прибічники раввінізму називали себе "митнагидами" - противниками нових вчень. Але поширення нової віри вже неможливо було зупинити. І тоді "митнагида" видали російському керівництву провідника литовських хасидів Шнеура Залмана як небезпечного розкольника. Шнеур Залман був заарештований, його допитували та утримували у Петропавлівській фортеці. Завдяки численним проханням хасидів його скоро звільнили, але через два роки заарештували знову. Лише з приходом до влади російського царя Олександра I Шнеур Залман був остаточно відпущений на волю.

Так хасидський рух, незважаючи на численні гоніння, як зовнішні (переслідування державною владою), так і внутрішні (боротьба з митнагидами), продовжував поширюватися по території України та сусідніх з нею країн, охоплюючи все нові кола прибічників. Поступово з'ясувалося, що насправді хасидизм є подальшим розвитком іудаїзму, пристосуванням його до нових соціальних умов. З часом до хасидського руху приєдналися освічені люди, такі, що займали далеко не останні місця в єврейській громадській організації. Вони почали шукати та знаходити компроміси між хасидизмом та ортодоксальним іудаїзмом. Поступово хасиди навчилися розмовляти мовою, що не шокує ортодоксів. В подальшому хасиди, для яких те, що Тора є Закон

єврейського народу, було аксіомою, ніколи в своїх діях не виходили за межі ортодоксального іудаїзму з принципових питань.

Надто швидко виявилися спільні риси у хасидів й ортодоксів у їх негативному ставленні до просвітницького руху, який виник у другій половині XVIII ст. серед єврейської молоді в Німеччині і поширився згодом в Україні. Розвиток капіталістичних відносин, економічних зв'язків із країнами Західної Європи сприяли поширенню серед євреїв нових ідей просвітництва та культури. Багато молоді опинилося під впливом революційних та демократичних ідей просвітників. Вона почала активно домагатися реформації іудаїзму, відмовлялася від середньовічного способу життя. Єврейська молодь потягнулася до знань, у світські школи, університети, почала брати активну участь у громадському житті своїх країн, у розвитку культури та науки. Відбувся, таким чином, повний переворот у мисленні та способі життя єврейської інтелігенції, початок якому поклав Мойсей Мендельсон та його прихильники – засновники просвітницького руху, що одержав назву "Хаскала".

Хасиди були суворими противниками Хаскали. Вони доводили, що будь-яка світська освіта веде до асиміляції євреїв, згубна для народу в цілому. Разом з ортодоксальними рабинами хасидські цадики докладали багато зусиль, щоб не допустити єврейську молодь у світські навчальні заклади, примусити не відхилятися у житті від законів іудейської релігії, не виходити за межі громадських стосунків. Малокультурні та неписьменні, євреї часто ставали фанатиками старовини, сліпо покірними своїм провідникам-цадикам. Таким чином, хасидська ідеологія в кінці XVIII - на початку XIX століття була досить помітним гальмом для поширення ідей Хаскали. Але нові ідеї, як в свій час і ідеї хасидизму, поступово вабили до себе все більше прихильників.

Незважаючи на те, що багато молодих євреїв підпали під вплив Хаскали і майже відійшли від релігії, до кінця XIX ст. хасиди складали вже 40-50% єврейства. Вони були головною частиною єврейського населення Волині, Поділля, Царства Польського, Бессарабії, Румунії та Галичини. Вони значними групами заселяли Угорщину, Білорусію, частково Литву, США та Палестину. З часом хасидизм остаточно втратив свій сектантський характер і ввійшов як рівноправний член у лоно ортодоксального іудаїзму, постаючи водночас його оплотом проти всіх руйнівних (з релігійної точки зору) течій у єврействі. Первісний антагонізм між послідовниками хасидизму та представниками ортодоксального раввінізму поступився мирному співіснуванню, а в подальшому - об'єднанню на засадах спільних інтересів іудаїзму.

Таким чином, у хасидизмі ми бачимо не прагнення змінити форму, а намагання перетворити дух єврейської релігії. Хасиди знову збудили повагу до окремої людської особи, яка в епоху великих соціальних та економічних змін була відсунута на задній план; висунули на історичну арену, на противагу малочисельній єврейській розумовій аристократії, народну масу. Хасидизм збагатив єврейську філософію багатьма цінними та плідними думками про Бога, світ, про добро і зло, про людину. Завдяки висловленим у поетичних формах легендам про життя та діяльність хасидських цадиків найвеличніші релігійні ідеї стали доступними та зрозумілими простому народу. Ці особливості допомогли хасидській релігії пригорнути до себе широкі кола єврейського народу як на території України, так і за її кордонами, зайняти провідне становище в іудаїзмі і в наш час.

На сьогоднішній день дві основні групи хасидів - хасиди Хабад та Брацлавські хасиди мирно співіснують, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах. В Україні, на хвилі загальної активізації релігійних рухів та масового залучення молоді до участі в програмах з відродження духовності, серед євреїв все більшої популярності набуває хасидська система Хабад.

*С.Гузенко** (м. Київ)

**ІСТОРІЯ ПАТРОНАЛЬНИХ ХРАМІВ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА
НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ
«ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ»:
ВИСВІТЛЕННЯ І КОНТЕКСТ СЬОГОДЕННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Із здобуттям Україною незалежності й становленням її як самостійної демократичної держави зростає інтерес наукової громадськості до київських пам'яток великокняжого періоду, коли християнство, прийшовши на наші терени, стало важливим чинником державотворення.

Ця тематика приваблювала істориків різних поколінь, починаючи з “Синописа” Інокентія Гізеля і “Патерикона” Сильвестра Косова. Інтерес і увіковічення історичної пам'яті про великокняжу епоху виявились у відбудові київських святинь митрополитом Петром Могилою. Але ґрунтовна наукова розробка цієї проблематики

* Гузенко С. – аспірантка Національного Університету «Києво-Могилянська Академія».